

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/49/73-76

Aytac İlham qızı İsgəndərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

isgenderova91@gmail.com

OXU POZUNTULARININ SƏBƏBLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ƏSAS YANAŞMALAR

Açar sözlər: *disleksiya, oxu pozuntuları, fonematik qavrama, vizual qavrama, etiologiya*

Key words: *dyslexia, reading disorders, phonemic perception, visual perception, etiology*

Ключевые слова: *дислексия, нарушения чтения, фонематическое восприятие, визуальное восприятие, этиология*

Müasir loqopedik tədqiqatlara görə disleksiyanın etiologiyası dörd əsas nəzəriyyə ilə şərtlənmişdir.

Bu nəzəriyyələrdən biri olan vizual çatışmazlıq nəzəriyyəsinin (magnetocellular nəzəriyyə) tərəfdarları disleksiyanın səbəbini uşaqların vizual funksiyalarının formalaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə (vizual tanıma, göz hərəkətlərinin izlənməsi, əl-göz koordinasiyası və s.) əlaqələndirirlər.

Fonoloji çatışmazlıq nəzəriyyəsinə əsasən disleksiyanın yaranma səbəbi uşaqların fonemləri düzgün qavrayıb təhlil edə bilməmələri ilə əlaqədardır.

Son zamanlar interhemisferik qarşılıqlı təsir və disleksiya olan şəxslərdə serebellar disfunksiya nəzəriyyələri loqopediyada geniş şəkildə müzakirə olunur. Bununla yanaşı, yuxarıda qeyd edilən nəzəriyyələrdən fonoloji və vizual çatışmazlıq nəzəriyyələri əsas nəzəriyyələr kimi qəbul olunur.

Disleksiyaya aid tədqiqatların çox böyük hissəsi, xüsusilə, rus tədqiqatçıları tərəfindən fonoloji çatışmazlıq konsepsiyasının bir hissəsi olaraq təqdim edilmişdir. Avropa, tədqiqatçıları tərəfindən isə hər iki anlayış eyni dərəcədə təqdim olunur. Lakin, vizual çatışmazlıq nəzəriyyəsi, xüsusilə, İngilis tədqiqatlarında daha dərinlən araşdırılmışdır. Bu fərqlər hər bir dilin orfoqrafik sisteminin xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər. Belə ki, ingilis dilində ənənəvi prinsip şifahi nitq məlumatlarının yazıya köçürülməsi və onların oxusu prosesində sözlərin yazı-tələffüz formalarının fərqliliyi səbəbindən vizual məlumatların və vizual yaddaşın təhlilinə böyük ehtiyac duyulur.

Fonoloji çatışmazlıq nəzəriyyəsinin əsasları S.Orton, R.E.Levina, L.F.Spirova, A.V.Yastrebova, T.A.Altuxova, R.I.Lalayeva, M.Snowling, J.Stakhaus və başqaları tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Müəlliflərin fikirlərinə görə, disleksiyanı nitq prosesinin fonoloji sisteminin düzgün fəaliyyət göstərməməsinin nəticəsi hesab etmək olar.

Uşağın nitq sisteminin inkişafının mərkəzində nitqin impressiv və eksperssiv tərəfinin qarşılıqlı əlaqəsi durur. Tipik inkişaf edən uşaqlarda şifahi nitq oxu təliminin başlaması ilə tam formalaşır və oxu bacarığının əsasını təşkil edir. Buna görə də oxu prosesi artıq formalaşmış şifahi nitq əsasında inkişaf edir. Nəticə etibarilə, uşağın nitq inkişafının səviyyəsi mütaliəni mənimsəmə müvəffəqiyyətini müəyyənləşdirir. Oxu prosesinin formalaşmasına artikulyasiya problemləri, nitqin fonetik, leksik və qrammatik tərəflərinin inkişaf etməməsi və s. mənfi təsir edən əsas amillərdəndir. Oxu pozuntularında nitq çatışmazlığı konsepsiyasının tərəfdarları müvəffəqiyyətli oxunun əsas şərtləri kimi aşağıda qeyd edilmiş meyarları müəyyənləşdirmişlər:

– Uşaq nitq səslərini həm fonematik, həm də artikulyativ şəkildə differensasiya etməlidir, sözün tərkibində səsin mahiyyətini anlamalıdır, yəni, fonem haqqında təsəvvürə malik olmalıdır. Çünki, qeyri-səlis tələffüz olunan səsi hərflə əlaqələndirməkdə çətinlik çəkilir;

– Uşaq sözün səs tərkibi haqqında təsəvvürə malik olmalıdır;

– Şifahi nitq seqmentlərini birləşdirə bilməlidir;

– Cümlənin komponentlərini düzgün şəkildə kompleksləşdirməyi bacarmalıdır. Bu əməliyyatlar zamanı meydana gələn pozuntular sözlərdə səs ixtisarına, səs əlavəsinə, heca ixtisarı və əlavələrinə səbəb olur;

– Uşağda morfolojiya haqqında fikir formalaşmalıdır;

– Sözün məntiqi tərkibi və cümlədəki sözlərin uyğunluğunu təhlil etməlidir. Əks təqdirdə nitqin məzmunu pozulur;

– Uşağın kifayət qədər söz ehtiyatı olmalıdır;

– Oxuduğu nitqin məzmununu təhlil etməyi bacarmalıdır;

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlara qədər rus tədqiqatçıları R.E.Levina, L.F.Spirova və digər tədqiqatçılar disleksiyanı əsasən uşaqlarda nitqin eksperssiv tərəfinin formalaşmaması ilə əlaqələndirirdilər. Onlar nitq və oxu pozuntularının bir patogenetik mənşəyə malik olduqlarına əsaslanaraq onun yüngül formasının yalnız savad təlimi mərhələsində özünü göstərdiyini iddia edirdilər. Ağır hallarda isə ilk növbədə nitq pozuntusu yarandığını və nəticə olaraq oxu və yazı pozuntularının yarandığını düşündürdülər [1, 2, 3, 4].

G.A Kache, R.E.Levina, L.F.Spirova qeyd edir ki, səs tələffüzü pozulmuş uşaqların 25-30% -də disleksiya diaqnozu qoyulur. Bu cür uşaqlarda səs tələffüzünün pozulması, tədqiqatçıların fikrincə, fonemin yaranma prosesinin natamamlığıdır. A.N.Kornev apardığı tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakı nəticələri əldə etmişdir [5]:

- Oxu pozuntusu olan uşaqların 92% -i kifayət qədər səs analizi bacarıqlarına sahib deyil.
- Uşaqların 33% -də fonematik qavrayış düzgün deyil.
- Uşaqların 44% -də səs tələffüz qüsurları mövcuddur.

Disleksiyada şifahi nitqin pozulmasının fonematik proses çatışmazlığı ilə məhdudlaşmadığını göstərən bir sıra tədqiqat işləri var. A.N.Kornevin qeydlərinə əsasən, disleksiyası olan uşaqların 22% -də ümumi nitq inkişafının pozuntusu aşkarlanır. Uşaqların nitqində fonetik və fonematik tərəflərin pozuntuları ilə yanaşı, leksik-qrammatik səhvlər və davamlı monoloji nitqin pozuntuları da müşahidə olunur. Nitqində pozuntu olan bir uşağın frazalı nitqdə sözləri əlaqələndirməkdə ciddi problemləri meydana çıxır. Bu, belə uşaqların oxunan fərdi sözləri ifadələrə və cümlələrə birləşdirə bilməmələrini izah edir. Oxu anlayışının tamlığı və dəqiqliyi söz ehtiyatının məhdud olmasından təsirlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu konsepsiyanın tərəfdarları disleksiyası olan uşaqlarda vizual və optik oxu problemlərinin mövcudluğunu da qəbul edirlər. Lakin, onlar oxu pozuntusunun səbəbini fonematik analiz və sözün qrafik görünüşünün təhlili arasında ixtiyari diqqətin bölüşdürülməsini təmin edən fonoloji əməliyyatların yaranmaması ilə əlaqələndirirlər.

Oxu pozuntularında vizual çatışmazlıq nəzəriyyəsinin inkişafı W.Morganın tipik intellekt, eşitmə və görmə qabiliyyətlərinə sahib olan uşaqlarda oxu pozuntularını izah edən əsəri ilə başladı. Tədqiqatçı disleksiyalı uşaqlardakı mövcud oxu çətinliklərini informasiyanın vizual emalının xüsusiyyətləri (normal fiziki görmə ilə) ilə izah etdi və onları anadangəlmə “şifahi korluq” adlandırdı. Bu cərəyanın nümayəndələri G.Helm-Goltz, F.Warburg, P.Ransburg idi. Onlar vizual oxu pozuntularını qavrayışın məhdudluğu, disleksiyası olan uşaqlarda hərf və sözlərin vizual tanınmasının daha gec mənimsənilməsi və göz hərəkətlərinin pozulması kimi xarakterizə edirdilər.

Görmə insana ətraf aləm haqqında informasiya almağa, hərəkətlərinə nəzarət etməyə və dəqiq obyektiv əməliyyatlar aparmağa imkan verir. Biologiya elmləri doktoru, professor G.I.Rozhkova müxtəlif vizual qabiliyyətlərin formalaşmasının bütün göstəricilərini üç qrupa bölmüşdür [6]:

– Birinci qrupa vizual sistem üçün optimal iş şəraiti təmin edən optik-fizioloji parametrlər daxildir. Bu qrupa refraktiv indekslər, yerləşmə həcmi, vizual sahə dəyərləri, kor nöqtələrin ölçüləri, işığın parlaqlıq səviyyəsi daxildir.

– İkinci qrupa vizual mexanizmlərin iş keyfiyyətini xarakterizə edən əsas vizual parametrlər daxildir. Bunlar görmə kəskinliyi, kontrasta həssaslıq, rəng differensiasiyasının incəliyi, qəbul edilən hərəkət sürətinin həddi, stereo görmə hədləri və s. daxildir.

– Üçüncü qrup daha yüksək vizual mexanizmlərin formalaşma dərəcəsini, vizual və digər sistemlərin (oculomotor sistem, yaddaş və diqqət sistemləri) birgə fəaliyyətinin effektivliyini əks etdirən kompleks parametrlərdən ibarətdir. Bu qrupun parametrləri vizual olaraq idarə olunan davranışı, vizual yaddaşı və vizual diqqəti, vizual fəaliyyəti xarakterizə edir. G.I.Rozhkovanın qeyd etdiyi kimi, bu göstəricilər koqnitiv bacarıqlar və insanın öyrənmə qabiliyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir [7. s.4].

Görmə qabiliyyətinin optik-fizioloji və əsas parametrlərinin patologiyaları valideynlər və uşağın özü tərəfindən aşkar edilir və bir qayda olaraq oftalmoloji və nevroloji müayinə ilə asanlıqla diaqnoz qoyulur. Görmə qabiliyyətinin mürəkkəb parametrlərinin pozulması əksər hallarda nəzərə çarpmır. Çünki onlar uşağın gündəlik həyatına təsir göstərmir və yalnız müəyyən həssas vəziyyətlərdə görünür. Buna başlıca nümunə olaraq oxu prosesini göstərmək olar. Standart oftalmoloji müayinə zamanı onlar, ümumiyyətlə, aşkar edilmir. Görmə qabiliyyətinin optik-fizioloji və əsas parametrlərinin pozuntusu olan uşaqlarda mütləq pozuntusu tədqiqatçılar tərəfindən disleksiyaya aid edilir. Görmə sisteminin parametrlərinin üçüncü qrupunun göstəricilərindəki pozuntular görmə çatışmazlığı konsepsiyasının nümayəndələri tərəfindən oxumağı öyrənməyə maneə kimi qəbul olunur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, oxu zamanı vizual qavrayış görmə qabiliyyətinin və motor komponentlərin kompleks işi ilə dəstəklənir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri disleksiyanı ontogenezdə oftalmokinesisin meydana gəlməsinin patoloji növü olaraq qəbul edirlər. G.Th.Pavlidis apardığı tədqiqatlarda disleksiyası olan uşaqların və həmyaşdılarının göz hərəkətlərinin müqayisəsində kəmiyyət və keyfiyyət fərqlərini aşkarladı. Fərqlər nəinki, hərflər, həmçinin, sözlər və cümlələr, hətta uşaq yatarkən yuxu zamanı da qeyd olunur.

Disleksiyada vizual çatışmazlıq nəzəriyyəsi çərçivəsində öyrənilən başqa bir fenomen Helen Irlenin təsvir etdiyi həssas skotopik sindromdur [8]. Tədqiqatçının qeydlərinə əsasən, çap olunmuş mətni disleksiyalı

şəxslər digərləri ilə müqayisədə vizual olaraq normal şəkildə qavramadlıqları üçün oxumaqda çətinlik çəkirlər. H. Irlen skotopik sindromun beş əsas əlamətini müəyyənləşdirdi.

– Skotopik sindromdan əziyyət çəkənlər oxumaq üçün rahat işıqlandırma, işıq mənbəyinə nisbətən düzgün mövqe seçə bilmirlər. Oxu zamanı bu cür insanlar baş ağrısı, migren halında özünü göstərən və daimi yorğunluğa səbəb olan başgicəllənmə, həyəcan və narahatlıq hiss edə bilirlər.

– Mətnin fondan seçilməsinin pozulması ağ fon rəngi ilə çap şriftinin qara rəngi arasındakı kəskin ziddiyyət ilə əlaqələndirilir. Arxa plan daha çox diqqəti cəlb etməyə başlayır, hərflər fərdi görünüşlərini itirir, arxa plana keçir, görünməz, oxunmayan hala gəlir, elementlərini itirirlər.

– Qavranılan işarələrin sabit olmaması, hərəkətsiz olan hərflərin "hərəkətli" cisimlərə çevrilməsi əlamətlərdən biridir. Hərflər pulsasiya edir, titrəyir, sürüşür və qaçırlar. Çox vaxt hərflər və bütün sözlər düzləşmiş, bir-birinə yapışmış, rəngsiz və ya azalmış kimi görünür. Oxumağı öyrənməyin ilkin mərhələlərində problem yaşamayan bəzi uşaqlar, səhifədəki sətirlərin artması və şriftin kiçilməsi ilə çətinlik çəkməyə başlayırlar. Hərfləri fərdi şəkildə oxuya bilir, lakin sözün, cümlənin tərkibində differensasiya edə bilmirlər.

– Mətn elementlərinin vizual tanınmasının pozulması. Bu pozuntu, tunel oxuması kimi tanınır, mətnin oxunması və ya yenidən yazılması zamanı sətirdən-sətirə keçid qeyri-mümkün olur. Çünki, qrafik məlumatlar yalnız dar vizual sahə daxilində qəbul edilir. Ənənəvi yazı prinsipini mənimsəmək üçün zəruri olan vizual qavrama formalaşmır və ya təhrif edilir.

– Bir kompüterdə oxumaq, yazmaq və ya işləyərkən uzun müddət diqqət toplamağın mümkünsüzlüyü problemi olan insanlar iş qabiliyyətini bərpa etmək üçün daim müxtəlif tövsiyələrə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar.

H. Irlenin fikrincə, həssas skotopik sindrom görmə qabiliyyətindən daha çox qavrayış disfunksiyasıdır. Skotopik sindromun yuxarıdakı təzahürlərinin normal oxuya ciddi maneələr yaratdığına və digər akademik bacarıqların mənimsənilməsinə, bədən tərbiyəsi və idman dərslərindəki müvəffəqiyyətlərinə, incəsənət, xüsusilə, musiqi qabiliyyətlərinə təsir göstərir.

Görmə çatışmazlığı konsepsiyası çərçivəsində disleksiyası olan uşaqlarda vizual diqqətin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır [9, 10, 11, 12]. Müasir konsepsiyalara görə, vizual diqqət vizual qavrayışa səbəb olan bir amildir.

Hazırda vizual disleksiya amillərinin öyrənilməsində bir neçə cəhət şərti olaraq fərqlənir: görmə qavrayışı, vizual yaddaş, görmə diqqəti və oculomotor fəaliyyətin öyrənilməsi [13]. Vizual öyrənmə komponentləri oxu prosesinin funksional əsasını təşkil edən amillərdir. Onlardan hər hansı birinin meydana gəlməməsi uşaqlarda davamlı oxu pozuntusuna səbəb ola bilər.

Bu nəticəyə gəlmək olar ki, oxu pozuntularının yaranma səbəblərinin öyrənilməsinə əsas yanaşmalar vizual çatışmazlıq və fonematik çatışmazlıq nəzəriyyələridir. Hər iki nəzəriyyə kifayət qədər geniş tədqiqatlar nəticəsində təstiqlənmişdir. Görmə çatışmazlığı nəzəriyyəsi uşaqların görməsində heç bir optik çatışmazlıq olmamasına baxmayaraq, oxu prosesində problemlərinin yaranma mexanizmini tədqiq edir. Fonematik çatışmazlıq nəzəriyyəsi isə fonemlərin qavranılması zamanı uşaqların differansasiya problemləri nəticəsində oxu prosesində yaşanan çətinliyin mexanizmini araşdırır. Disleksiyalı şəxslərlə aparılan korreksiya işi həm vizual, həm də fonematik istiqamətdən aparılır.

Ədəbiyyat:

1. Левина Р. Е. Нарушения письма у детей с недоразвитием речи. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961.
2. Левина Р. Е. Недостатки произношения, сопровождающиеся нарушениями чтения и письма // Логопедическая работа в школе. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953.
3. Спирова Л. Ф. Особенности звукового анализа у детей с недостатками речи. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1957.
4. Спирова Л. Ф. Соотношение между недостатками произношения, чтения и письма // Вопросы логопедии. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959.
5. Корпеев А. Н. Нарушения чтения и письма у де-тей. — СПб.: МиМ, 1997.
6. . Рожкова Г. И., Токарева В. С. Таблицы и тесты для оценки зрительных способностей. — М.: Владос, 2001.
7. . Рожкова Г. И., Токарева В. С. Таблицы и тесты для оценки зрительных способностей. — М.: Владос, 2001.
8. Irlen H. L. Reading by the Colors: Overcoming Dyslexia and Other Reading Disabilities through the Irlen Method. — New York: Aveolury Publishing, 1991.

9. Глезер В. Д. Механизмы опознания зрительных об-разов. — Л., 1966.
10. Демьянов Ю. Г. Об онтогенетическом подходе к проблеме нарушений восприятия // Дефектология: XXIX Герценовские чтения. — Л., 1976.
11. Карпенко Н. П. Роль внимания в происхождении и коррекции дисграфий: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — М., 1980.
12. Aaron P. A. Is There a Visual Dyslexia? // Annals of Dyslexia. -1993. — Vol. 43.
13. Левашов О. В. Нарушение зрительно-моторных функций при дислексии: Обзор новых экспериментальных данных // Письмо и чтение: трудности обучения и коррекция. — М.; Воронеж, 2001.

Basic directions in the study of the causes of reading disorders

Summary

The main approaches to the study of the causes of reading disorders are the theory of visual impairment and the theory of phonemic impairment. Both theories have been validated by extensive research. The theory of visual impairment investigates the mechanism of occurrence of problems in reading, even though there is no optical defect in children. The theory of phonemic deficiency examines the mechanism of difficulty in learning as a result of the problems of children's differentiation in the perception of phonemes. Correction work with persons with dyslexia is conducted both visually and phonemically.

Основные направления в изучении причин нарушения чтения

Резюме

Основными подходами к изучению причин нарушений чтения являются теория нарушений зрения и теория фонематических нарушений. Обе теории были подтверждены обширными исследованиями. Теория нарушений зрения исследует механизм возникновения проблем при чтении, хотя у детей нет оптических дефектов. Теория фонемной недостаточности рассматривает механизм трудности обучения в результате проблем дифференциации детей в восприятии фонем. Коррекция дислексии проводится в фонемном и зрительном восприятии.

Rəyçi: f.f.d.T.Ağayeva